

REE- JA KELGU-KUJUNDIST EESTI FRASEOLOOGIAS

ASTA ÕIM

Annotatsioon. *ree-/kelgu*-kujund ei ole ajaproovile vastu pidanud ning on tänapäeva eesti keelest kadunud, välja arvatud paar väljendit. Traditsioonilise *ree-/kelgu*-kujundi puhul suhestatakse omavahel veovahend ja mentaalsed ning sotsiaalsed mõisted; domineerivad on metafoorsed ülekanded, samas on fraseologiseerunud väljendid nii mõnigi kord mõistetavad metonüümiliste projektsioonide kaudu: *regi/kelk* > sellel paiknev raskus, koorem (st osa terviku asemel). Metafoori sihtdomeenile, milleks sagedamini on inimese elu, eluraskused, inimsuhted, vastandub metafoori allikana kas konkreetne veovahend ise või sellel paiknev last, koorem, tunnuslikult kaalult raske asi, st allikdomeen tõstab esile ühe või piiratud hulga sihtdomeeni külgedest, sest iga allikdomeen on sihtdomeenide iseloomustamisel, mille puhul seda rakendatakse, määratud mängima spetsiifilist rolli.

Võtmesõnad: eksikon, fraseoloogia, kõnekäänud, kujunditekkemehhanism, *ree-/kelgu*-väljendid

Sissejuhatavat

Käesoleva kirjutise eesmärk on vaadelda veovahendeid tähistavate sõnade *regi* ja *kelk* kujundlikku kasutamist keeles ning püüda lahti mõtestada vastavaid kujunditekkemehhanisme. Analüüsitav keelematerjal on suures osas pärit Eesti Kirjandusmuuseumi kõnekäändude ja fraseologismide andmebaasist.¹

Mõni sõna reest ja kelgust kui veovahenditest. Regi kui eestlaste põline ja universaalne jalasveok oli kasutusel nii suve- kui ka talveperioodil; sõltuvalt oma konstruktsioonist täitis regi erinevaid funktsioone. Regi oli suhteliselt raske, jämedate jalastega veovahend. Näiteks madalrege (kivirege) kasutati põhiliselt suuremate kivide vedamiseks suveajal ja kerge lumikattega hilissügisel, kodarrege läks vaja lumikattega ajal mit-

¹ www.folklore.ee/justkui (28.03.2005).

mesugustel talitöödel. Madalrege tunnevad nii balti ja läänemeresoome rahvad kui ka nende germaani naabrid; ida- ja lõunapoolseil slaavi aladel on regi võõras (Viires 1980: 41). Baltikumis oli oma mitmes eri tüübis valitsev madalree edasiarendus – kodarregi ja just sellega seostub ka kõigile kohalikele rahvastele ühine samatüveline reenimetus: leedu *roges*, läti *ragavas*, eesti *regi*, liivi *reggõz*. Sõna maapõlisust rõhutab ka baltisaksa *Regge, Ragge*, mis oli käibel kohaliku talupojaree nimetusena. Ilmselt näitab see, et sinne kaustregi oli sakslastele nende kodumaal tundmatu (Viires 1980: 46, 47). Julius Mägiste järgi ongi sõna *regi* baltisaksa või läänemeresoome päritolu (EEW VIII: 2442).

Väiksemaid jalasveokeid, kelkuseid, mida kasutati suurelt osalt sama suguses veofunktsioonis nagu regesidki, nimetati ka deminutiiviga: *reekene*, lõunaeesti *riikene*, st kelgus nähti väikest rege (Viires 1980: 49), *reikene* 'kelk' (EKMS III: 535); ilmselt osutab sellele ka keelend *kõlk na noor regi* (*noor* tähenduses 'väike' (Käi)). Sõna *kelk* ise on laenatud rootsi keelest (EEW III: 767). Algselt olid veoalusena kasutusel suvised adra- ja äkkekelgud, hiljem heinakelgud, palgikelgud, käsikelgud. Riist on nii ehituselt kui ka funktsioonilt hiline (Viires 1980: 39).

Traditsioonilise *ree-/kelgu*-kujundi puhul suhestatakse omavahel veovahend ja mentaalsed ning sotsiaalsed mõisted. Valdavad on metafoorsed ülekanded, samas on fraseologiseerunud väljendid sageli mõistetavad nimelt metonüümiliste teisenduste kaudu: *regi/kelk* > sellel paiknev raskus, koorem, st osa kaudu nimetatakse tervikut. Metafoori sihtdomeeni, milleks sagedamini on inimese elu, eluraskused, inimsuhted, vastandub metafoori allikana konkreetne veovahend ise ja/või sellel paiknev last, koorem – tunnuslikult raskekaaluline asi, st allikdomeen tõstab esile ühe või piiratud hulga sihtdomeeni omadustest (Kövecses 2000: 82). Metafoorne tähendus kujuneb sõna ja konteksti konfiguratsioonide põhjal ning seetõttu on semantiline teisenemine sageli vägagi komplitseeritud. Peagu iga väljend esindab paratamatult mitut semantilist seika ühteaegu. Just see on põhjuseks, miks võib järgnevas samalaadseid näiteid leida erinevate alljaotuste alt.

1. Metafoori allikdomeeniks on regi/kelk kui konkreetne veovahend

Kujund realiseerub kontseptuaalse metafoori ELU ON TEEKOND raames, mis teatavasti pakub avaraid võimalusi rääkida elust teekonna, liikumise, kulgemisega seotud sõnavara kasutades.

Elu kui teekonna, kulgemise, voolu, protsessi iseloomustamiseks on eesti keeles suur hulk metafoorseid liitsõnu, mis iseloomustavad elutegevuse mitmeid aspekte. Tee ja liiklusvahendi terminites räägitakse rahulikust elust: *elukäik, elurada, elutee, eluvanker, eluratas*, mere ja meresõidu terminites tormilisest, rahutust elust: *elumeri, elulained, elukeeris, elutorm, elulaev* jne.

Elu kui protsessi ümbermõtestamine võib toimuda füüsilise liikumise kaudu: *elu kulgeb, läheb, veereb, voolab, käib*. Liikumisprotsess võib olla sujuv, ladus, kerge: *elu sujub, kulgeb kenasti, elu veereb nagu hernes; asi taga, aega küll, kelgutee on libe küll*; vaevaline, raske: *ägab elukoorma all, oma elukoormat peab igaüks ise kandma*; liikumisviis võib jääda ka markeerimata: *Kuidas elu läheb?*

Kui toodud keelendid on levinud just tänapäeva eesti keeles, siis vanemas keeles esinevad nimetatud liikumisvahendite nimetuste ja liikumisverbide kõrval teisedki, haruldasemad võimalused.

1.1. Metafoori ELU ON (VEO)VAHEND

Metafoori puhul peetakse allikdomeenina silmas nii veovahendit ennast kui ka selle olemuslikku tunnust mingil viisil edasi liikuda. Konkreetse põhiomaduse tähistamiselt jõutakse abstraktse omaduse märkimiseni: *Noored inimesed, tervis käes, mudi peele seda ilmaelu edasi, rattad kerged. Vana oled, siis on regi raske, regi palja maa kauttu venib* (Jäm). Liiklus- või veovahend kui füüsiline kausaator on eesti keeles eluga seotud kujundlike keelendite prototüüpseks allikaks: *eluvanker; eluratas veereb; veab eluvankrit; Kuidas siis su oma eluregi libiseb, kus sa nüüd oma elujärgjega oled?* (Pöi); *Kuidas eluregi jookseb?* (Rap, Mär); *Sedasi oo minu eluregi juosn* (Muh); *Kuidas regi jookseb?* (Wied); *Nüüd tema kelk õieti jookseb 'nüüd on tal palju austajaid'* (Wied). Kuigi verbid *jooksma* ja *libisema* märgivad tihti ka vastavalt kiiret või sujuvat liikumist, jääb antud metafooride puhul liikumise iseloom neutraalseks.

Veovahendiga assotsieerub tihti vedamise mõiste, st tegevus, milleks on vaja rakendada inimese või looma jõudu: *Kelk pane paigale, kellega ka sinu veetas 'ametiasjus kohtus käima'* (Puh); *Kui koer tagumikku sügelemise pärast vasta maad veab, üteldakse: koer veab vene² kelku!* (Rak). Seega on vedamise kui millegi ruumis ümberpaigutamise tunnusooneks 'füüsilist jõudu nõudev, füüsiliselt raske'. Just see omadus projitseeritakse ka mentaalsesse sfääri. Kujund võib iseloomustada mitut erinevat

² Täiend *vene* ei märgi siin ilmselt mitte teatud kelgu liiki, vaid paistab olevat juhuslik.

sihtdomeeni: **veab** eluvankrit *nagu hobune; ei võta vedu* 'ei saa paigast, ei edene'; **veab** jooksu 'pingutab jooksjate eesotsas teistest rohkem'; **vea** *nagu va kelku järel*, midagi ta ei saa tehtud 'aeglane, saamatu' (Juu); **vea** *nagu vene kelku* 'midagi enda järel lohistama, näiteks looma kohta, kes ei taha järele tulla või purjus inimese kohta, keda sõber püüab koju viia' (Jõh); *peraregi perän* 'kui keegi teisest maha ei jää' (VNg); *kelk järel* 'kui keegi teisest sugugi maha ei jää' (Saa); *Ta on kui kelk järel pandud* (Hää). Ree/kelgu liikumine ebatavalises olukorras võimendab edasijõudmise raskust. Selle situatsiooni tingib pind, mida mööda liigutakse (vrd *nagu kana takus*, *nagu täi tõrvas*), ree seisukohalt prototüüpse lume asemel liigutakse näiteks mööda liiva: *nagu regi liiva peal kinni* 'kinnine või saamatu oma töös või teos' (Saa), 'nii kinni oma tööga' (Saa), 'kui mõne käest midagi küsitakse ja kui see naljalt vastata ei saa; kui mõni midagi tegema läheb, aga mitte seda asja valmis ei mõista teha' (Hls); *ei lähe enam regi ega ratas* 'sandi tee aegas' (Tõs), *See oli üks kevade – tulime metsaveost, viimane pidu oli, vaat jää tee äärde – ei jooksnud regi ega ratas* (Kul); *ei veere vanker ega jookse regi* (Kuu); *ei see kelk joose jaanipäevase jää peal* 'öeldakse sellele, kes teistele tahab oma valet usutavaks teha' (Rap, Mär); *Veab ikke kelku ka vahel* 'valeb' (Mär). Need spetsiifilised sihtdomeenid sarnanevad üksteisega selle poolest, et kõik nad on ühel või teisel viisil seotud vaevalise, aeglase või füüsilist pingutust nõudva liikumisega.

On üks erand: *nagu lepase reega*, mis märgib sujuvat, ladusat liikumist, edenemist vms. Kuid seda siiski vaid kirjakeeles. Vanemas keelepruugis märgib *lepne*, *lepne* reega seoses mingit negatiivset või taunitavat omadust: nõrk, närune, armetu jne: *No mis ta käu, lätt kah kui lepatse reega* (Vas); *sai vedada lepase reega* 'sai pilgata' (Jõe); *nagu lepse reega üle sõitnud* 'halvasti ja pealiskaudselt tehtud töö' (Lai). *Nagu lepse reega edasi minema* tähendab Ferdinand Johann Wiedemannil (1973: s.v. *lepne*) viletsat edasijõudmist. Sama kinnitavad hilisemadki üleskirjutused: *lätt kui lepatse riiga haust aida pitti* 'kui kuurma om viltu, ratta kehvä, kuurma rassõ' (Se); *sõidab nagu lepatse riiga halva tiiga: viis päeva ja kolm versta* (TMr). Tõepoolest, kujundi negatiivsus on mõisteta: regede ja reeosade valmistamiseks kasutati sootuks vastupidavamat puumaterjali – kaske, saart, tamme, kuuse juurpuud (Viies 1980: 38–39, 60) jms, kuid mitte suhteliselt pehmet leppa. Sobimatus vastupidavust nõudvate esemete valmistamiseks oli praktilise maarahva silmis ilmselt kaalukaks argumendiks, et leppa tähistada midagi kehva, viletsat, üldse

negatiivset: *üks kruvi lepast, teine lehmastast*. Selle jälile, miks tänapäeva eesti keeles tuntakse seda väljendit positiivses tähenduses, ei ole saanud ka Feliks Vakk (1984: 6–8). Samas ei ole selles midagi iseäralikku, et keeles on ütlushi, millel on polaarseid tähendusi, nt *suure südamega* võib tähendada nii ‘kaastundlik, heasüdamlik’ kui ka ‘kaua viha, vimma pidav, pika vihaga’; *lepase kelgu* puhul on aga algne tähendus praegu-seks täiesti ununenud.

2. Üldtasandi metafoor SARNANEMINE ON ÜHE JA SAMA (VEO)VAHENDI KASUTAMINE

ree ja *kelguga* assotsieeruvad tihtipeale elus ettetulevad probleemid, mured ja hädad. Sageli kajastavad sellised *ree-/kelgu*-väljendid perekonnasuhteid, vanemate tegemisi, (halba) eeskuju jms, vähemal määral ka inimsuhteid ja käitumist väljaspool perekonda.

2.1. SARNASUS ELUKOMMETES, ELUJÄRJES, KÄITUMISES ON ÜHE JA SAMA VAHENDI KASUTAMINE

2.1.1. KÄITUMINE ON ASI, VAHEND (KELK, REGI). Lapsed käituvad vanemate moodi, võtavad isa-ema, vanemate õdede-vendade kombed üle isegi siis, kui viimaste käitumine ja kombed on taunitavad. Enamasti puudutavad siinsed väljendid negatiivseid omadusi (amoraalsust, kangekaelsust, riia-kust, harvemini positiivseid külgi), häid kombeid, kaastundlikku käitumist jms: *ema pani kelgu lakaotsale, tüdär ott kelgu lakaotsalt maha ja hakkas seda vedama* ‘öeldakse, kui tütar käib ema jälgedes ja võtab ema halvad kombed omaks’ (Kuu); *Ku tütrikul om lats ja tütrele ka om lats siis üldäs, et ta vanembide riikest ei jäta maha* (Har); *Emä pani kelgu laka otsa, tütar vedas edasi, sii on, kuidas emä iis, nõnda tütar järel* (Hää); *Emä pani kelgu laka otsa, sellel on ju väga lihtne mõte: emä pani selle, sii on nõnda, kuidas emä iis tegi, nõnda tegi tütar järel* (Hää); *Emä viskas kelgo laka õtsile, tütar sõitas edasi* ‘emä jättis kargamise, tütar hakkas kargama’ (Lüg); *Ku emä one huarass lähnud ja lapsed taga perrä, siis üeldässe nõnna, no emä jätt kelgo köödiko tolgotama* (Kod); *Imä pand perärii lauda laele, tütar ots takah, sõit liuglõs edesi* (Vas, Se); *Imä pand riikese tarrõ otsalõ, tütar võtt ja läts edesi* (Rõu); *on emä kelgu lakast maha toonud* ‘tütar teeb emä halbu tegusid’ (Trm); *sõidab oma emä kelguga* ‘ilma abieluta sündinud tüdruk saab lapse’ (Kad); *Kui emä kasulaps oli ja emä tütrele ka on, siis üteldakse tütrele: sie võtis*

ema kelgu laka otsast maha (Hlj); *Ega temagi või teist kelku vedada kui isa vedas, ta veab isa kelku* 'elab nagu isa halvast mõttes' (KJn).

2.1.2. Kui vanemad jäävad vanaks ja jõuetuks, võtavad lapsed üle nende eluviisi, käitumise, jätkavad samasugust elu – *kelk/regi* võetakse pani-paigast välja, uuesti kasutusele, kui õige aeg käes: *Me paneme riikese tareotsa pääle, küll te maha võtate, te jääte kah nii jõvvetus, et võtate riikese tare otsa päält maha* (Rõn); *ükski kelk ei jää tare otsa* 'keegi ei jää nooreks' (TMr); *kelk lakas, ohelik ees, ega see kelk ei kulu* 'lapsel võivad omadelt lastelt samad päevad kätte tulla' (TMr, Rõn); *Küll kelk tare lakast ka ütskõrd maha joosep vanale riile perra* 'kui keegi noorem vaidles, et ta ei tee seda, mis vanem ees teinud' (TMr); *Vanna naarku-ui: vana regi jää-äi mäe ala* (Se); *ei jäta* keegi *perarege mäe ala* (Vas).

2.1.3. Kuidas sina käitud oma vanematega, nii käituvad sinu lapsed sinuga: *Ma jäta reekese tareotsa pääle, küll sa istud esi ka varsti selle reekese pääle* 'kes vana inimest ei sall' (Krk); *Annema memm oli oma ämma vasta halb ja siis ta sai isi seukse minija, kissi jälle temaga käre oli, sis nende piirimiis vana Lepp ütles: „Enne olli siis regi Annema räästas ja praegu on sii regi Annema lautas, sii jääb põlvest põlve edesi.”* (Hää); *Sii riike on kõvasti rautatud ja kõrge koha pääl alles hoitud, sii ei kulu ega lagu* 'ku minijad ja ämmad vastamisi tülitsevad' (Hää); *Sii riike on kõvasti raudas ja kõrge koha pääl alles hoitud, võib igal ajal edesi sõita* (Hää); *Ega ema seda kelku ära ei viinu, sii jäi senna tua otsa pääle* 'sai sedasama raskust kannatada' (Hää).

Ega kõik või ühe kelgu peal sõita (EV 3569); *Ükski kelk ei jää tareotsa* (EV 3571); *Ega kelk soo peale jää* (EV 3568); *Ega see kelk ei kulu* (EV 3570); *Pojad on isa rees* (EV 8930).

2.1.4. Kuidas käitud sina teistega, nii käitutakse sinuga: *Et sii kelk seisab ikki sääl lauda otsas, et mis kelguga sa teisi vead, sellega veetakse sind, sii on harilik asi* (Hää); *Ta oma kelku vedama* 'kurja inimest ka kurjalt kohtlema' (Hää); *kelgukene on laka otsal* 'kes teise kohta halvasti või pahasti ütleb, tuleb omale' (Kuu).

2.1.5. MURED, PROBLEEMID ON ASI, VAHEND (KELK, REGI). *regi/kelk* kui eluraskused, elumured ei lakka mitte põlvkonna kadumisega, vaid vanemate elukoormat veavad lapsed edasi – ühte ja sedasama rege/kelku kasutavad lapsed edasi: *Ega ma reekest hauda-i vii* 'noortel samad raskused ees, mis vanematel' (Hls, Hel); *Ega ma riikest ära ei vii, riike jääs ikki*

sinule 'öeldakse vanaduse pääle' (Krk); *Ega mea sedä riikest ärä ei vii, sõidate sellesama riiksege, mis mea ole sõiten* (Krk); *Emä pani kelgu laka otsa, tütar veab edasi, tõsi see, ta ei vii midagi ühes, kui ära sureb, kõik hea ja halb jääb siia paika, tütar veab edasi* (Hää).

3. SARNANEMINE ELUJÄRJES, KÄITUMISES, MÖTTELAADIS ON ÜHES JA SAMAS KOHAS ASUMINE

Väljendites *ühes paadis* 'ühel meelel, ühes mestis', *ühe mütsi all* 'ühel nõul' märgivad vahendid *paat* ja *müts* piiratud asukohta. Sõiduriist asukoha märkijana on mõistetav metonüümilise ülekande kaudu. Kui füüsilist okasiooni mõtestatakse mingi mentaalse samasusena, on tegu metafoorse ülekandega: ühes ja samas kohas asuvad inimesed sarnanevad millegi poolest üksteisega. *ree-/kelgu*-väljendites ei piirdu sarnasus mitte ainult ühte perekonda kuuluvate inimeste käitumise, omavaheliste suhete, elukäiguga, vaid laieneb ka kaugemale.

3.1. SARNASUS MÖTTELAADIS, HOIAKUTES, MEELELAADIS ON ÜHES JA SAMAS KOHAS (REES/KELGUS) ASUMINE: *ühte kelku heitama* 'ühte liiki v. mesti heitma, ühes mestis olema' (EKMS II: 559); *Sai teise oma kelgu peale* 'sai teise oma nõusse' (Saa); *Küll teie tulete veel lõpuks minu ree peale* 'vaidluse puhul öeldud: küll teie tulete kord samale arvamisele kui mina olen' (Jür); *Tema tuleb minu ree peale* 'toimib nagu mina' (MMg); *Kust sa nende kelku said?* (Pal, Khk).

3.2. SARNANEMINE ELUJÄRJE, EA, VANUSE POOLEST ON ÜHES JA SAMAS KOHAS ASUMINE: *Kirgu-i midägi uma nuurusõga, küll tult piä mü vannu rekke* (Rõu); *Teie tulete ike minu kelgu piiale, minä ei tule teie kelgu piiale mette* 'nooredki kord vananevad ning muutuvad töövõimetuiks' (Kod, Pal).

3.3. SARNASUS HALBADES ELUKOMMETES ON ÜHES JA SAMAS KOHAS ASUMINE. Pereliikmete sarnasuse kohta on teada hulk vanasõnu, mis võivad tähendada sarnasust nii heas kui ka halvas mõttes: *Käbi ei kuku kännust kaugele* (EV 4910), *Kuidas vanad ees, nõnda pojad pesas* (EV 13341), *Tütar käib ema kingades* (EV 12753). *ree-/kelgu*-väljendites puudutab see üksnes sarnasust halvas mõttes ning laieneb inimsuhetele üldisemalt. Lapsed käivad vanemate pereliikmete jälgedes, muutuvad vanade sarnaseks, võttes üle oma pereliikmete halvad kombes: *pojad on isa rees* 'jooivad nagu isa' (Hää); *pojad on isa rees, isa kelgus* 'pojad on isa sarnased halvas mõttes' (Wied), *Ega seegi regi teise ree peale ei lähe* 'noore tü-

tarlapse kohta, kelle vanem õde on liiga vabade elukommetega’ (Trt). Täiskasvanud käituvad sarnaselt nendega, kellega nad on seotud, kellega asuvad ühes ja samas kohas: *ta on ses rees* ‘ses mestis’ (EKMS II: 559); *Tema on ka ses rees, kurjas rees* ‘tema on ka kaabakas’ (Wied); *Ta on kurjas rees* ‘kurjas kambas’ (EKMS II: 559); *Kui ma tema kelku sain* ‘kui ta mind halvale teele, eksiteele viis’ (Wied), *iga ree peal sõitma* ‘nina tuule järgi seadma, pärivoolu ujuma’ (Wied).

4. Üldtasandi metafoor TEISE KULUL ELAMINE ON TEISE ASJADE KASUTAMINE

Teisele inimesele kuuluvate asjade, olendite, kehaosade kasutamise ümbermõtestamine on õige tavaline vanasõnades: *Mis viga teise pükstega tules istuda* (EV 11867), *Mis viga teiste hobustega sõita on* (EV 11868), *Mis viga teise naha pial elada* (EV 11866). Selliseid ree/kelgu fraseoloogilisi ütlisi ei ole aga kuigi palju: *sõidab teise kelgus, rees, saanis* ‘mugatseb, elab teise arvel’ (Kul); *Noorest pääst on elbul old ja teiste kelkujel mäest alla last* ‘teiste kulul elanud’ (Kuu); *tõise kelgu pääl istje oleme* ‘kaval olema, tõist oma kasus tüöd tettä ja vaeva nättä laskme’ (Krk). Nii nagu vanasõnadki, sisaldavad siinsed väljendid taunitavat suhtumist parasiteerimisse.

5. Üldtasandi metafoor ELURASKUSED, ELUMURED ON FÜÜSILINE RASKUS

*raske elu-, eluraskuste-, elumurede-*metafoori üheks allikdomeeniks on kas veovahend regi/kelk või regi/kelk koos sellel paikneva koormaga, mille teisaldamine, vedamine nõuab füüsilist pingutamist. Sellistele väljenditele on iseloomulik omamoodi metafoorne/metonüümiline kahetisus. Sageli on raske arvata, kumb ülekanne konstruktsioonis domineerib. Kui metafoorne operatsioon on olemas, siis on tõenäoliselt kogu kujund mõistetav metafoorselt ning metonüümia jääb tagaplaanile (põhjalikumalt vt Krikmann (a)).

Siin kujutatakse mentaalset raskust (kohustusi, vastutust kellegi või millegi ees, intellektuaalset pingutust vms) füüsilise raskusena, milleks on koormaga ree/kelgu vedamine. Koormaks võib olla teine inimene – lapsed, naine, vanad vanemad, perekond tervikuna, kelle eest tuleb hoolt kanda ja kes teevad elu raskeks. Füüsilist raskust rõhutatakse veel sellega, et keegi peab vedama rege/kelku, millel on lisaks nimetatule ka kivi, koorem peal.

5.1. Raskuseks on kas (mehe) enda või naise laps, eriti vallaslaps: *Ei ole sul enämb nii hõlpsa kävvä, regi-ratas peab kinni* 'üteldi naisele, kellel laist kotun' (Nõo); *Kui abiellub, on naisel kelk järel* 'kus sa väikse lapsega ikka lähed' (Ann); *Kelk järel ja kivi peal* ka 'lapsega tüdruk' (Kul); *Tüdrukul on kivi rees* (VN_g); *Võtad naise kuos riega* 'lapsega tütrikku võttas' (Lüg); *Noorikul on juba regi taga ja koorem peal* 'kui keegi lapsega tüdruku ehk lese kosis' (Tor); *Võtad naise, kel on regi taga* 'võtab lapsega tüdruku või lese' (Lüg); *Ta sai nüüd omale kelgu järele* 'väikene regi kutsutakse Halliste kihelkonnas kelguks, see tähendab seda kurba nähtust, kui mõni neiu lapsega maha on saanud' (Hls); *Sel tüdrukul kelguke pärän* 'laps järel' (Saa, Hls); *Tääl kelk järel* 'väljaspool abielu sündinud laps' (Mar); *kelk ree ees* 'öeldakse lapsega tüdruku kohta' (Vig).

regi/kelk märgib mõnikord midagi lapsega seotut üldisemas mõttes, ilma et sellega kaasneks koormava asjaolu tähendus: *juba kelk jõuab* 'kui laps vahele tükitab' (Pal); *kelk juba laka otsal* 'vanal naisel, kes enam lapsi ei saa' (Kuu); *regi pakõ iist – lass saanikõsõl sõita* 'noorõmb sõsar kipus mehele minemä, inne vanõmbat' (Vas).

Selline alltähendus on eristatud ka „Eesti murrete sõnaraamatu” *kelgu* artiklis (EMS II, 10: 973).

5.2. Raskuseks on perekond, naine ja lapsed: *Kui mees on naise võtnud, siis on tal regi taga* 'muret on rohkem, teise inimese eest tuleb ka hoolitseda' (Hää); *Seni käis küla pääl ikka jälgi tegemas, kuni sai reekse perra ja kivikse ree pääle* (Saa); *Ega rege taga ei ole* 'poissmehe põli' (Puh); *Küll rõõm-lust kaob siis ää, kui tal regi-rist järge on* 'perekond' (Pöi); *Oda naine, regi taga; saad lapsed, kuorem pääl* (EV 7327); *Võtad naise, nagu regi perän, saad latse, nagu kivi rü pääl* (EV 7327); *Mul om ree-ratta peran* 'naine ja lapsed' (Hel); *Regi järel ja kivikoorem peal* ka 'mees naise ja lapsega' (Kul); *regi järel, kivi peal* 'naine ja laps' (Tür); *regi taga ja kivi pääl* 'selle kohta, et naisemees, ei saa enam priipärast lusti lüüa, et tal oma elukoormad kanda' (Hää); *kelk järel ja kivi kelgus* 'selle all mõeldi noorelt perekonna asutust, kus tuli enne kavatsetud elust loobuda' (VJ_g); *regi järel ja kivikoorm peal* 'sul on perekond' (Mar); *Nigu karjapõlv läbi, nii juba regi-ratas taga* 'väga noorelt abielluda' (Nõo); *Ei ole sa enam vaba, sul juba regi-ratas taga* 'üteldi poisile, kes abiellus' (Nõo). *ree/kelgu* asemel esineb harva ka mõni muu veovahend: *käru järel, kännud sees* 'naine ja laps' (Tür).

5.3. Vana olemine, vanadus on koormaks, raskuseks. Vanadus on juba iseenesestki raske, ilma et keegi seda oma käitumisega raskemaks teeks. Siinsetes väljendites ei rõhutata ühe ja sama kelgu/ree korduvat kasutamist, vaid kelgu/ree kui raskusega toimetulemist: *Kannata! Kelk on lalkaluugi peal valmis, ohelik küljes, muudkui võta otsast kinni ja vea – katsu, kas on kerge* ‘kui noored ei uskunud, et vanal on miski asi raske’ (Trt); *reekene om tare otsa pääl* ‘vanaduse päevad’ (San); *riike ootab tare otsa pääl* ‘küll sul tuleb kah üitskõrd aig’ (Ran); *reeke tare otsa pääl, küll võtad maha ja vead* ‘ta lääp esi kah vanas ja veäp sedäsama’ (Rön); *Küll siul ka sii aig ikke kätte jõud, ega meaki sedä riikest ärä ei vii* ‘öeldakse vanaduse viletsusest’ (Krk); *reekene om tare otsa pääl* ‘vanaduse päevad’ (San).

6. HALVAS OLUKORRAS OLEMINE ON MILLEGI SEES OLEMINE

Siin on tegemist metafoori ja metonüümia kooslusega, mida võiks vaadelda kui konteineri-metafoori derivaati ja mille aksioloogiline olemus ei ole alati selge: siin on *kelk* mittefüüsilise raskusena mõistetav metafoorse ülekande kaudu; *kelgu sees* kui ‘raskes olukorras, hädas, pigis olemine’ on rajatud metonüümiale: *Küll ta vaene on nüüd kelgus* (Amb); *Küll ma olin saadanaga kelgus* (Trm), *täna olen kelgus!* ‘täna olen omadega pigis’ (Wiedemann 1973: s.v. kelk).

Kelguga seostub mitmesisulisi kumuleerunud tähendusi, ühelt poolt rõhutatakse konkreetset asja, teiselt poolt abstraktsemaid kvaliteete, kusjuures olukorra negatiivsus on jäänud tagaplaanile või vähemasti kaheldavaks. Nii on *kelgu*-kujund praktilises kasutuses kogunud endale ilmselt kihistusi, millel on piiratud levik ja kasutus: *kelku panema* ‘kihutama’; *Emä tuli kodo ja ütles, Matsi-Mari panti kelku*; *Kui kõsjad õlid ärä juadud, panti kelku* (Kod). Lauset *Söüb ära, kõik paneb kelku* ‘pane nahka’ (Kod) võiks lahti mõtestada toidu kotti (kõhupauna) panemise metafoorse analoogiana, aga ühe söömisakti kaudu ka metonüümiailminguna.

kelgu-metafooriperekonna edasiarenduseks tuleb nähtavasti pidada ka lauset *Sind oleks paras kelguga metsa vedada* ‘sa oled kehv, vilets, saamatu’ (Mar), mille sisu toetub väljendis *kelk soo peal* realiseerunud metafoorile, kuid kumulatiivsemana ja rõhulisemana. Millegi metsa viimise motiiv laseb ennast öeldu väärtuse markeerimisel stiilitasapinnas paika panna.

7. Üldtasandi metafoor OLEND ON ASI

Selline kontseptuaalne metafoor on küll hõlpsasti tuvastatav, kuid samas väheütleav.

7.1. Inimene on metafoorselt suhestatud veovahendiga: INIMENE ON REGI/ KELK võrdlustes *kägises nagu külmanud regi* 'tülitaja kohta' (Trv), *kõrises ja rögises kui üks vana külmanud regi* 'õiendab' (Trv), *kägiseb ja rägiseb kui külmand regi* talvel 'mõne niisuguse inimese kohta, kes alati teistega kisab ja riidleb' (Trv). Võrdlusvahendisse kuuluva veovahendiga kaasnevast iseloomulikust tegevusest (vedamisest ja selle tegevusega kaasnevast tüüpilisest helist vastavates tingimustes) on saanud tema tunnus *kägisema*. Pearõhk verbide *kägisema*, *kõrisema*, *rögisema*, *rägisema* valikul langeb kõlavõttele – selle ebateadlik, sageli aga ka mnemoonilisi kaalutlusi silmaspidav rakendamine on üks fraseologismi sõnavaliku põhjusi. Võrdlusvahendisse kuuluv atribuut *külmanud* aitab jõuda lähemale väljendi sisule, sest just atribuudist lähtuv omadus projitseeritakse teise mõistesfääri. *Nagu külmanud regi* puhul struktureeritakse inimese mentaalseid omadusi/tegevusi (õiendama, näägutama) füüsilise tunnuse kaudu (veovahendi liikumisel tekitatud teatav heli) ning väljend on mõistetav metafoorselt.

Väljendites *ree alla jäänud*, *kelgu alla jäänud*, *On lasnu ree või kelgu üle joosta* 'hakkab paksuks minema', *regi on teda pitsitanu* 'on paistetamas' (Hää) on tegemist üsna erandliku tähendusega 'lapseootel, rase'. Siin realiseerub ilmselt üldtasandi metafoor INIMENE (antud juhul MEES) ON ASI, millele viitab otseselt ka verbikasutus.

Ütluse *regi on kummuli* kukkunud 'kui ära visanud on', *regi kummuli* 'säält alt ei tule änam midagi välla' (Hää) puhul on tegemist kujundiga, mille algallikas pärineb küll veovahendi/sellega vedamise mõistevalt, kuid fookusesse on tõstetud veovahendiga toimuv – selle ümberminek; *kummulinemise*-kujund on mõistetav metonüümiatehte kaudu (vrd *elu jooksis kraavi*, *elu on kraavis*). Veovahendiga seonduv konkreetne olukord *regi (on) kummuli* aitab mõtestada inimese füüsilist seisundit iseloomustavat ütlust, seda mõnevõrra erinevalt *ahi lagunend* (Jõh, Sim, Anna), *ahi sisse kukkund* (Rap, Mär), *ahju keris sisse kukkunud* (Hää), *ahjunurk on maas* (Lüg), *Karu tuli ja lõhkus ahju maha* (Trm). Nii *regi* kui ka *ahi* sümboliseerivad raskete ja kohmakate asjadena raskejalgsel naist. Mis seos, kui üldse, on sellel algse läh-

tekujutluse EBAÕNNESTUMINE ON ÜMBERMINEK (*on kummuli*) ~ LAGUNEMINE (*on lagunened*) ja väljendite nii erinevate tähenduste vahel (vastavalt 'sünnitanud' ja 'nurisünnitanud'), on raske arvata.

7.2. Metafoori allikdomeeniks on ree/kelgu osad või selle juurde kuuluvad manused, mitte aga referentsiaalne veok. Veovahendi tähistaja ise täidab neis väljendite sageli vaid alliteratsiooni ülesannet. Siia kuuluvad sellised keelendid, nagu *Oled sa mees või kelgunöör? 'kui keegi poiss ei jõua teha, mida ta peaks jõudma'* (PJg); *Sa pole poiss vaid kelgunöör 'viriseja'* (PJg); *mees nagu kelgunöör 'kes on saamatu ja nõrk'* (PJg); *venib nagu sandi kelguohelik 'laisa kohta'* (Rap, Mär); *just nagu sandi kelguohelik 'väga pikk inimene'* (Kad, Amb); *kena kui kelgujalas* (Hlj, Han, Virtsu, Vil); *kena kui kelgujalas 'öeldakse selle pääle, kes ennast edevuse pärast ehitab'*; *kena justkui kelgu nina 'seda öeldakse mõne inimese kohta, kes ilusti rietatud on, ehk muidu näo poolest ilus on ehk mõne muu asja kohta'* (Lai, VJg, Lüg, SJn, Tor, Kod). Metafoor baseerub veovahendi osal või selle vedamise abivahendi – nõõri/oheliku – omadustel: allikala (jalas, nõõr, ohelik) ja sihtala (inimene) on teatud mõttes sarnased. Inimese füüsilised omadused (pikka kasvu, nägus) ning mentaalsed omadused (laisk, aeglane, saamatu, hädine) struktureeritakse nõõri/oheliku ning kelgujalase füüsiliste omaduste kaudu: vastavalt pikk, mittepungul ja hästi lihvitud, sile.

ree-/kelgu-väljendid murdeis ja kirjakeeles

ree-/kelgu-ütlused täidavad enamasti negatiivset kommunikatiivmoodalset funktsiooni. Peaaegu alati leidub neis midagi miinusmärgiga seonduvat: vallaslaps, hädas olemine, halvad elukombed, halb suhtumine jne. Samas need väljendid tüüpiliselt eksplitsiitset hinnangumarkerit ei sisalda, sageli on hinnang neisse kätketud implitsiitselt. Ilma kontekstita on eriti tänapäeva keelekasutajal raske ära tunda näiteks ütlusega *poeg isa kelgus* (EKMS I: 394) kaasnevat taunitavat suhtumist. Teatavaid pidepunkte selle mõistmiseks annab teadmine, et regi ja kelk kui laia funktsiooniga veovahendid, mida kasutati praktiliselt aasta läbi, on seotud tööga, eeskätt raske, vaevalise, väsitava tööga. Prototüüpne *ree/kelgu* veda ja on hobune, kui aga selle ette on rakendatud mõni teine, väiksema veojõuga loom, siis ei suju töö soovitud kiirusega, asjad ei edene, lähevad halvasti: *justkui kits kelgu ees 'kui mõni ettevõtte kusagile ei kõlba'* (Saa); *nagu jänesel peräregi takah 'linnainimesele talutöö'* (Se); *Võtab hinda*

küll, aga sellegipärast on kits kelgu ees 'see tähendab, et ta on sellegipärast vaene' (Kos). Kui hobuse asemel veab *rege/kelku* inimene, ei saa sellestki midagi head tulla: *veab kelku* 'valetab'.

Tuleb märkida, et *ree-/kelgu*-kujund ei ole ajaproovile vastu pidanud ning on tänapäeva eesti keelest kadunud, välja arvatud paar väljendit. Nii ei leia me ühtegi jälge *ree/kelgu* kujundliku kasutuse kohta ei EKSS-ist, rääkimata eesti-muukeelsetest tõlkesõnaraamatutest, küll aga registreerivad sellist kasutust vanemad allikad, sh F. J. Wiedemanni ja A. Saareste sõnaraamatud. Ei ole õiget seletust, miks *ree/kelgu* kujundlik kasutus kirjakeeles ei ole osutunud elujõuliseks. Vanemas keeles on *ree-/kelgu*-fraseoloogia üsnagi arvukas, seda enam äratub tähelepanu, et kirjakeeles on see muutunud haruldaseks. Erandiks on ülalnimetatud *läheb nagu lepase reega* ja kuigivõrd on *kelgu*-seeriast tuntud ka *kelk soo peal* (1969. aastal ilmus Hugo Angervaksa sellenimeline romaan), tänapäeva eesti keele sõnaraamatuisse on leidnud tee vaid esimene. Seevastu murdeist on vastavaid keelendeid üles kirjutatud 1960.–1970. aastailgi. Üheks põhjuseks võib olla rahva etniliste tingimuste muutumine, koos asjade kadumisega hääbuvad ajapikku ka sõnad ja mõisted. Regi/kelk kui veovahend on oma praktilise otstarbe ja aktuaalsuse suuresti kaotanud, muutunud on ka funktsioon – veovahendi asemel (äkke-, adra-, palgiveokelk) tuntakse kelku rohkem laste sõidutamise ning lõbusõidu- ja spordivahendina. Nii ei saa öelda, et regi ja kelk oleks tänapäeva inimestele täiesti tundmatud. Pole võimatu, et *ree/kelgu* kasutamine mentaalsete nähtuste tähistamiseks (eluraskused, sellest tulenevad halvad peresuhted jms) on taandunud elukvaliteedi, ellusuhtumise jms muutumise tõttu. Ent needki tunduvad otsitud põhjustena, kui nimetada, et paljud teised vanad kujundid, nt piibliväljendeis esinevad, pole samade tingimuste juures kadunud.

Fraseologism kui keeleajalooline nähtus võib reaali kadumise, väljendis sisalduvate sõnade arhaiseerumise, olustiku või arusaamade muutumise tõttu hilisema kasutaja silmis jääda arusaamatuks. Paraku kehtib see ka *ree-/kelgu*-kujundit sisaldavate fraseologismide kohta. Ehkki vastav oluline reaalsus on tuttav, arusaamadki pole kardinaalselt muutunud, ei ole need väljendid tänapäeva keelekasutajale kuigi hästi mõistatavad.³

³ Nimetatud väljendid, või vähemasti osa neist, ei ole suulises keelepruugis siiski täiesti ununenud. Näiteks treener Andres Sõber kirjeldas ETV-le antud intervjuus värvikalt äsjalõppenud korvpallikohtumist ja väljendid *olime kelgus*, *sai me kelgu peale* olid selles täiesti omal kohal.

Elu, eluraskuste, pereliikmete sarnasuse jms seostamine ree või kelguga näib jäävat eesti keeleala piiridesse, kusjuures vastavate metafooride levik on eesti murretes üsna ühtlane ja üldine. Ka F. J. Wiedemanni tõlkevastetes ei esine kordagi konkreetseid *ree/kelku* märkivaid sõnu *Schleife* või *Schlitten* (*Bauerschlitten*, *Handschlitten*). Vene keeles tuntakse mitmesuguseid talviste veovahendite rajatud kujundlikke ütlusi, kuid nende tähenduslikku seost vastavate eesti kujunditega on raske näha (vrd nt *в свои сани не садись* 'iga kingsepp jäägu oma liistude juurde'). Nähtavasti on see tingitud erinevustest majandusliku tegevusega seotud nähtuste valdkonnas, kuhu vaieldamatult kuuluvad veovahendid. Ree leviala on Ants Viirese andmeil Baltimaad, kus oli väga levinud funktsioonilt harklohistiga sarnane madalregi, ning Ida-Euroopa, kus on universaalseks olnud kodarregi (Viires 1890: 36–38).

ree-/kelgu-väljendite absoluutse vanuse kohta on raske midagi öelda, kuid suhteliselt vanade väljenditena läksid nad tõenäoliselt käibele perioodil, mil võeti kasutusele vastav veovahend. A. Viires oletab, et regi kujunes välja kas 13. sajandil, mil tekkis massiline kiviveovajadus seoses kiviehitiste rajamisega, või juba I aastatuhandel e.m.a, kui kindlustatud asulate rajamisel vajati mingit veovahendit kivide vedamiseks (Viires 1980: 33).

Kirjandus

- Eesti kirjakeele seletussõnaraamat.** I–. 1988–. Eesti Keele Instituut. Tallinn.
- Eesti murrete sõnaraamat.** I–. 1994–. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Eesti vanasõnad.** I–V. 1980–1988. Koostanud A. Hussar, A. Krikmann, E. Normann, V. Pino, I. Sarv, R. Saukas. Toimetanud A. Krikmann, I. Sarv. Tallinn: Eesti Raamat.
- Krikmann, Arvo (a).** Ütluste semantikast. <http://haldjas.folklore.ee/~kriku/RETSEM/> (28.03.2005).
- Kövecses, Zoltan 2000.** The scope of metaphor. – Metaphor and Metonymy at the Crossroads: A Cognitive Perspective. Ed. by Antonio Barcelona. Berlin-New York: Mouton de Gruyter, 79–92.
- Mägiste, Julius 2000.** Estnisches etymologisches Wörterbuch. I–XII. 2. Auflage. Suomalais-Ugrilainen Seura. Helsinki.
- Saareste, Andrus 1958–1963.** Eesti keele mõisteline sõnaraamat. I–IV. Stockholm: Vaba Eesti.
- Vakk, Feliks 1984.** Miks just nõnda? Peotäis tekkelugusid ja uudistavaid lühimatku eesti fraseoloogia radadelt. Tallinn: Valgus.
- Viires, Ants 1980.** Talurahva veovahendid. Baltimaade rahvapäraste põllumajanduslike veokite ajalugu. Tallinn: Valgus.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1973.** Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus.
- Õim, Katre 2003.** Võrdluste struktuurist ja kujundisemantikast. – Reetor 2. Eesti Kirjandusmuuseum, folkloristika osakond, Eesti Kultuuriloo ja Folkloristika Keskus. Tartu.

Figure of Sledge in Estonian phraseology

Asta Õim

The article focuses on the figurative use of *regi* and *kelk* 'sledge'. The analysed material largely comes from the database of sayings and phraseological expressions at the Estonian Literary Museum.

But for a few expressions, the figure of *regi/kelk* has not stood the test of time and has disappeared from contemporary Estonian. Therefore one cannot find any occurrences of the figurative use of *regi/kelk* in the Explanatory Dictionary of Estonian; nor can one find such data in bilingual dictionaries of Estonian and some other language. Such usage, however, is covered by older sources, including the dictionaries by Wiedemann and Saareste. It is somewhat unclear why the figurative use of *regi/kelk* turned out to be unviable in the standard language. The older language reveals a large number of phraseological expressions with *regi/kelk*.

The traditional figure *regi/kelk* interrelates the means of carriage with mental and social concepts. While metaphorical transfers predominate, in many cases one can understand the idiomatized expressions by means of metonymic projections: *regi/kelk* > a weight or load on it (i.e. part instead of the whole). The target domain of the metaphor, which is usually the life of a person, hardships, or human relations, is opposed to a specific means of carriage itself or its load, a heavy item as the source of the metaphor. It means that the source domain highlights a single or a limited number of features of the target domain because each source domain is to play a specific role in the characterization of the target domains where it is applied.